

Mövzu 25. AZƏRBAYCAN 1945-60-CI İLLƏRDƏ

(ardı)

1956-cı il fevralın 14-də Azərbaycan televiziyası ilk yoxlama verilişi ilə işə başladı. 1966-cı ildə Bakı, Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa-Naxçıvan radiorele xətti ilə Bakı televiziya stansiyası ilk dəfə Moskvadan rəngli televiziya proqramını göstərmək imkanı əldə etdi.

1967-ci ildən Bakı metropoliteninin ilk stansiyalarında qatarlar şüüməyə başladı.

Müharibə illərində əhali artımı çox ləng gədirdi. 50-ci illərdə isə Azərbaycan əhalisi 1 mln. artaraq 3.816 min nəfərə çatdı. Onun 44%-i şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Əhəlinin sosial-strukturunda və milli tərkibində də müsbət dəyişikliklər baş verdi.

İstehsalın artması əhəlinin gəlirinin çoxalmasına səbəb oldu. Müharibədən sonra fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı artırıldı. 1948-ci ildən ərzaq məhsulları və sənaye mallarının pərakəndə satış qiyməti aşağı salındı. Lakin nə bu addım, nə də pul islahatı əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin artmasına o qədər də kömək etmədi. Buna görə də hökumət 1957-ci il yanvarın 1-dən azmaaşlı fəhlə və qulluqçuların əmək haqqını artırdı.

Mənzil tikintisinin genişləndirilməsi məqsədilə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 1957-ci il 31 iyul tarixli «SSRİ-də mənzil tikintisinin inkişafı haqqında» qərar qəbul etdi. Tikintinin sürətinin artmasına baxmayaraq, bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da mənzil problemi kəskin olaraq qalırdı.

1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən Bakı su kəmərinin II növbəsinin tikilməsi barədə, 1959-cu ildə isə Bakı və onun rayonlarının qazla təchizatı haqqında qərar qəbul edildi.

Bu illərdə insanların məişətinə elektrik avadanlıqları daxil oldu. İnsanlara tibbi xidmət xeyli yaxşılaşdı.

Müharibədən sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında da köklü dəyişikliklər baş verdi. 1946-cı il fevralın 10-da SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Mart ayında SSRİ Ali Soveti XKS-ni Nazirlər sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul etdi. Onun sədri isə İ.V.Stalin təsdiq olundu. Tezliklə partiya nizamnaməsi pozulur, ali orqanlar vaxtında çağrılmırdı. Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş, ətrafındakıların partiya və dövlətə zidd hərəkətləri totalitar rejimin formalaşmasına səbəb oldu. 1949-cu il aprelın 12-də şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr yarıadıldı, avqustun 9-da paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 13-də milis SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Əsassız repressiyalar başlandı. Bu ilk növbədə əsirlikdə olmuş müharibə iştirakçlarına qarşı çevrilmişdir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də ideoloji çərçivə gücləndirildi. Azərbaycanda «Lisenko məktəbinə» uyğunlaşmayan bioloqlar- M.Ə.Axundov və başqaları təqib olunurdular. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar «ÜİK(b)P tarixinin qısa kursu»nun təsiri altında qalmışdı, faktlar saxtalaşdırıl, təhrif edilirdi. Həqiqəti yazmaq cəhdlərinin qarşısı dərhal alınır və cəzalandırılırdı.

Görkəmli alim və ictimai xadim, filosof, akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş «XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri Stalin mükafatına layiq görülsə də tezliklə hökumətin qərarı ilə mükafat ləğv edilmiş, müəllif təqiblərə məruz qalaraq intihar etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Səbəb isə əsərdə bir neçə səhifədə Şeyx Şamilin müridizm pərdəsi altında apardığı azadlıq mübarizəsinin guya rus xalqına qarşı çevrildiyinin göstərilməsi idi.

Türk dünyasının ən böyük eposu olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanı feodal-xan Eposu» kimi damğalanaraq qadağan edilmişdi. Böyük tarixçi alim A.A.Bakıxanov xan və bəyləri müdafiə etməklə, M.Kazımbəy « çarizmin sədaqət qulu» olmaqla günahlandırılan akademik M.A.Dadaşzadə «Türkiyə sədaqət», M.Rəfil «kosmopolit» damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, S.Vəliyev sürgün olunmuşdu.

Gənclər arasında mövcud quruluşun ziddiyyətlərinə qarşı təşkilatlanmaq və mübarizə aparmaq arzusu da artmaqda idi. Gizli fəaliyyət göstərən «ildırım» təşkilatının üzvü olan bu qrup gənc xalq şairi S.Vurğuna məktubla müraciət edərək ondan xalq azadlıq hərəkatına liderliyi üzərinə götürməsinə xahiş etmişdir. Tezliklə təşkilatın fəaliyyətinin üstü açıldı və 1948-49-cu illərdə onun 8 fəal üzvü həbs edilib sürgün olundu.

Sovet rejiminə qarşı mübarizədə xaricdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirət də iştirak edirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada «Azərbaycan kultür dərnişini» təşkil etmişdi. 1952-ci ildən, «Azərbaycan» jurnalını nəşr etməyə başladı. Münhendə fəaliyyət göstərən «Azadlıq» radiosunun Azərbaycan şöbəsinin rəhbəri Əbdürrəhman Fətəlibəyli- Düdənginski də SSRİ-yə qarşı təbliğat kompaniyasında fəal iştirak edirdi.

Müharibədən sonrakı illərdə ölkədə yerlərdə millətçilik meyillərinin güclənməsi xalqlar arasında münaqişəyə səbəb olurdu. Erməni millətçiləri mərkəzdəki havadarları və xaricdəki lobbilyə arxalanaraq tarixi Azərbaycan ərazisi olan Qarabağa ərazi iddiası irəli sürdülər. Ermənistan K(b)P MK-nin birinci katibi Arutyunov 1945-ci ilin payızında Stalinə məktub göndərərək ermənilərin kompakt yaşadığı Dağlıq Qarabağın onlara verilməsi məsələsini qaldırdı. ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkovun imzaladığı bu məktub noyabrın 28-də M.C. Bağırova göndərildi. O isə cavab məktubunda bildirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlı

təşkil edən Dərbənd, Borçalı, Zəngəzur, Göyçə və digər ərazilərin Azərbaycana qaytarılacağı təqdirdə Şuşa istisna olmaqla Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsinə etiraz etmir. Nəticədə mərkəzi hökumət erməni iddialarına rədd cavabı vermək məcburiyyətində qaldı.

1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı Fərman verdi. Bu fərman, əsasən azərbaycanlılara qarşı çevrilmiş bir silah rolunu oynadı. Belə ki, SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» qərar qəbul etdi. 10 mart 1948-ci il tarixli daha bir qərarla bu işi həyata keçirmək üçün tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, 1948-50-ci illərdə «könüllülük prinsipləri əsasında» Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlının Azərbaycan SSRİ-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərinköçürülməsi planlaşdırılmışdı.

Qərarın II maddəsində göstərilirdi ki, azərbaycanlı əhalinin boşaltdığı tikililər və yaşayış evləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə edilsin. Bu qərarlardan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də Xüsusi köçürmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə xüsusi köçürmə komissiyası yaratdı. Nəticədə vaxtilə əhalisinin 72 %-i azərbaycanlılar olan rayonlarda deportasiyadan sonra cəmi 15-17% azərbaycanlı qalmışdı. Dağ rayonlarından qovulmuş əhali isə Azərbaycanın Aran rayonlarında yerləşdirildiyindən iqlimə uyğunlaşmayanları qızdırma xəstəliyindən vəfat etdilər. Vədi, Yeqeqnadzor və Əzizbəyov rayonlarında vaxtilə azərbaycanlıların yaşadıkları onlarca kənd xarabalıqlara çevrilib sahıbsız qaldı. Belə ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən İrəvanda yerləşdilər və «Böyük Ermənistan» xülyasını reallaşdırmağa istiqamətləmiş fəaliyyətə başladılar.

50-ci illərin sonunda azərbaycanlıların Ermənistandan sıxışdırılıb çıxarılmasının yeni mərhələsi başlandı. Bu isə orada yaşayan azərbaycanlıların yaşayış və inkişaf imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar idi.

1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalinin vəfatından sonra Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçilən İ.S.Xruşovun idarəçilik sistemində etdiyi dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçmədi.

M.C.Bağirov rəhbərlik metodlarında yol verdiyi kobud səhvlərə görə Azərbaycan KP MK-in birinci katibi vəzifəsindən azad edilərək Kubeşov neft birliyinə rəis müavini göndərildi. Lakin Lakin tezliklə həbs edilərək SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası

tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. 30-40-cı illərin siyasi repressiyalarının həyata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq edən Y.Sumbatov-Topuridze, X.Qriqoryan, R.Markaryan və b. da öz qanlı əməllərinə görə layiq olduqları cəzanı aldılar.

1954-cü il fevralın 14-16-da AKP-nin XX qurultayı akademik imam Daşdəmir oğlu Mustafayevi MK-nin birinci katibi seçdi. Sadıx Rəhimov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular.

İ.Mustafayev 1954-59-cu illərdə xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində bir sıra tədbirlər gördü. O, Azərbaycan dilinin rəsmidövlət dili statusu almasına çalışdı. Kargüzarlıq işləri ana dilində aparılmağa başlandı. İqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün bir sıra ciddi addımlar atıldı. Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı. Yerlərdə partiya komitələrinin katibləri azərbaycanlılardan təyin edildi.

Bu dövrdə respublikada pambıq istehsalı azaldı, taxıl, kartov, tərəvəz, meyvə, çay yarpağı istehsalı isə nisbətən çoxaldı. Bütün bunlar onun vəzifədən kənarlaşdırılması üçün mərkəzə əsas verdi.

1956-cı ildə Sov. İKP MK-nın XX qurultayı Stalinin şəxsiyyətə pərəstişini pisləyərək, «demokratiyanın dərinləşməsi» üçün tədbirlər planı müəyyən etdi. Birinci növbədə, islah əmək Düşərgələri Baş idarəsi ləğv edildi və ailə üzvlərini üzərindən «xalq düşməni» damğası götürüldü. Lakin bəraət siyasi mühacirlərə aid edilmədi.

Azərbaycanda milli oyanış əlamətlərini hiss edən Mərkəz növbəti dəfə Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya atdı. Ermənistanda antitürk əhval-ruhiyyə yenidən qızıxdı. İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi bağlandı. Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu İrəvandan Xanlar rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına Dram Teatrı, Azərbaycan dilində qəzetlər bağlandı, «Qarabağ hərəkəti» leqallaşdı. 1958-ci ildə erməni katalikosu Bakıya səfəri zamanı Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılması, erməni kilsələrində zəng vurulmasına icazə verilməsi kimi təkliflər irəli sürmüş, lakin rədd cavabı almışdı. Mərkəz də öz növbəsində mübahisəli ərazilər olan digər respublikalarda arzu olunmaz reaksiya doğuracağından çəkinərək Azərbaycanda məkrli siyasətindən əl çəkdi. AKP MK-nın 1959-cu il iyul plenumunda A.D.Mustafayevin yerinə Vəli Yusif oğlu Axundov MK-nın birinci katibi seçildi. Bu dövrdə bütün ölkədə aparılan islahatların uğursuzluğu kommunizm qurulacağını bəyan edən, 1961-ci ilin oktyabrında keçirilmiş Sov. İKP-nin XXII qurultayının qərarları belə ölkənidüşdüyü ağır vəziyyətdən xilas edə bilmədi. Qurultayda qəbul edilmiş nizamnaməyə görə bir nəfər dalbadal iki dəfədən artıq partiyanın seçkili orqanlarına seçilə bilməzdi. Hakimiyyəti əlində saxlamaq istəyən N.S.Xruşşov

partiyayı parçalamaq, onun təşkilatlarının diqqətini təsərrüfat məsələlərinə, islahatlara yönəltməyə cəhd göstərdi. Azərbaycanda da birbaşa AKP MK-ya tabe olan sənaye-istehsal, kolxoz-sovxoz istehsalat idarələri, şəhər, dağlıq rayon partiya komitələri təşkil olundu.

Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 14 oktyabr plenumunda N.S.Xruşşov vəzifəsindən azad edilərək yerinə L.İ.Brejnev Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildi. 1966-cı ildən isə o, Baş katib oldu. Partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu, kənd, rayon partiya komitələri bərpa olundu.

1966-67-ci illərdə AKP MK katibi Şıxəli Qurbanov milli dəyərlərə diqqəti artırdı. Cənubda yaşayan böyük Azərbaycan şairi Seyid Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması Bakıda nəşr olundu, «Ulduz» jurnalı işıq üzü gördü. İlk dəfə olaraq Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başladı.

Azərbaycanın, guya könüllü surətdə Rusiyaya birləşdirilməsinin 150 illiyi 1964-cü ildə təntənə ilə qeyd olunarkən bir qrup tarixçi alim buna qarşı çıxdı. 1969-cu ilin mart ayında ADU-nun tarix fakültəsinin Elmi şurasında çıxış edən Z.M.Bünyadov, M.Ə.İsmayılov və S.Əliyarov bu faktı işğal kimi qiymətləndirdilər. O vaxt Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi komitəsində əvvəl sədr müavini, 1967-ci ildən isə sədr vəzifəsində çalışan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin milli düşüncəli vətənpərvər ziyalıların müdafiəsində mühüm rolu olmuşdu. AKP MK-nın 1965-ci il 14 iyul Plenumunda onun AKP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dönüş mərhələsi başlandı. Məhz onun hakimiyyətə gəlişi ilə mərkəzin təzyiqi altında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistanı verilməsi haqqında təsdiq etdiyi 1969-cu il 7 may tarixli qərarın icrası dayandırıldı. Bu qərarın verilməsinə səbəb Ermənistan SSR-də növbəti dəfə antitürk hərəkətinin fəallaşması olmuşdu. 1965-ci il 50 illiyi və başkəsən Andronikin 100 illiyi münasibətilə İrəvanda abidə ucaldan ermənilər azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar 1967-ci ildə Xankəndində bir neçə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Lakin H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə DQMV-də erməni millətçiliyinin dərinləşməsinin qarşısı müəyyən müddətə alınmış oldu.